

Przemoc wobec dzieci¹

Doświadczanie przemocy przez dziecko ma jednoznacznie negatywne konsekwencje dla jego rozwoju, powoduje cierpienie, obrażenia fizyczne, a w skrajnych przypadkach prowadzi do trwałego uszczerbku zdrowia czy śmierci dziecka. W przypadku małych dzieci te konsekwencje są szczególnie dramatyczne, bo zaniedbania i okrutne traktowanie powodują nieodwracalne uszkodzenia mózgu upośledzające rozwój emocjonalny i intelektualny. Wyniki badań dowodzą, że również karcenie dziecka w celach wychowawczych prowadzi do zaburzenia rozwoju dziecka i wzmacnia tendencję do zachowań agresywnych. Dziecko, które postrzega świat jako nieprzychylny i czuje złość z powodu negatywnych zachowań rodziców jest szczególnie podatne na podjęcie agresywnych zachowań w dzieciństwie jako metody samoobrony.

Zapobieganie przemocy wobec dzieci wymaga znajomości narodowej specyfiki zjawiska — jego zakresu oraz dynamiki związanej ze zmianami społecznymi czy decyzjami z zakresu polityki społecznej lub legislacji. Społeczna diagnoza pozwala trafniej planować działania konieczne dla ochrony dzieci przed przemocą, a systematyczny monitoring problemu umożliwia ocenę skuteczności podejmowanych działań.

Konwencja o prawach dziecka

Artykuł 6. Każde dziecko ma niezbywalne prawo do życia i rozwoju.

Artykuł 19. Dziecko ma prawo do ochrony przed wszelkimi formami przemocy fizycznej bądź psychicznej, krzywdy lub nadużyć, zaniedbania bądź niedbałego traktowania lub wyzysku.

Artykuł 28.2. Dyscyplina szkolna musi być zgodna z godnością dziecka.

Artykuł 37. Dziecko ma prawo do ochrony przed torturami bądź okrutnym czy poniżającym traktowaniem lub karaniem.

Artykuł 39. Dziecko ma prawo do rehabilitacji fizycznej i psychicznej oraz reintegracji społecznej, jeśli padło ofiarą zaniedbania, wyzysku lub wykorzystania.

Przemoc wobec dzieci

1. Definicje

Krzywdzenie dzieci to wszystkie formy złego ich traktowania — przemocy fizycznej, psychicznej, wykorzystywania seksualnego, zaniedbywania i komercyjnej eksploatacji, prowadzące lub stwarzające ryzyko uszkodzenia ciała, śmierci, krzywdy psychicznej, nieprawidłowego rozwoju lub naruszenia godności. Krzywda ta następuje w relacji dziecka z osobą odpowiedzialną za nie, której dziecko ufa i która ma władzę nad nim².

Przemoc fizyczna wobec dziecka to taka przemoc, w wyniku której dziecko doznaje faktycznej fizycznej krzywdy lub jest nią potencjalnie zagrożone. Krzywda ta następuje w wyniku interakcji, nad którą kontrolę sprawuje rodzic lub inna osoba odpowiedzialna za dziecko, której dziecko ufa lub która ma nad nim władzę. Przemoc fizyczna wobec dziecka może być czynnością powtarzalną lub jednorazową³.

Do przemocy fizycznej zaliczamy także kary cielesne (w tym klapsy), które definiowane są jako każda kara, do której wymierzenia używana jest siła fizyczna i która w zamierzeniu ma sprawić ból lub dyskomfort⁴.

Włączanie w definicję przemocy fizycznej kar cielesnych (w tym klapsów) budzi wiele kontrowersji i jest tematem społecznego dyskursu. Kontrowersje wynikają z powszechności i tradycji stosowania kar fizycznych w naszym kraju i — co się z tym wiąże — ich społecznej akceptacji. Klapsy przez znaczną część dorosłych nie są uznawane za przemoc fizyczną, tylko za dopuszczalną metodę wychowawczą. Jednak perspektywa aksjologiczna każe uznać kary fizyczne za naruszanie godności dziecka, a ustalenia badawcze pokazują, iż ich stosowanie ma znaczące konsekwencje dla rozwoju dziecka.

Mówią dzieci

*Ja już tak dłużej nie dam rady. Rodzice na nic mi nie pozwalają i wciąż dają mi jakieś kary. Za wszystko — że za wolno sprzątam, za głośno słucham muzyki, że nie przyszłam prosto po szkole do domu. Nie wiem, o co im chodzi, co robię źle. Szarpia mnie, krzyczą, zamykają w pokoju na klucz. O wyjściach z koleżankami mogę tylko pomarzyć...
— Ela, 14 lat.*

Z telefonów i maili do Telefonu Zaufania dla Dzieci i Młodzieży 116 111

Krzywdzenie emocjonalne dziecka to brak środowiska wspierającego dziecko, w tym dostępności osoby znaczącej, która uniemożliwia dziecku rozwój kompetencji emocjonalnych i społecznych adekwatnych do jego osobistych możliwości i kontekstu społecznego, w którym żyje. Niekorzystne działania wobec dziecka powodują (lub z dużym prawdopodobieństwem mogą spowodować) negatywne konsekwencje zdrowotne, psychiczne, moralne lub społeczne dla rozwoju dziecka. Do krzywdzenia emocjonalnego dochodzi w relacji dziecka z rodzicem lub inną osobą, z którą dziecko pozostaje w relacji opartej na zaufaniu, władzy lub odpowiedzialności. Działania uznawane za krzywdzenie emocjonalne obejmują: ograniczanie swobodnego poruszania się, upokarzanie, oczernianie, straszenie, dyskryminowanie, wyśmiewanie oraz wszelkie inne niefizyczne formy wrogiego lub odrzucającego traktowania⁵. Do kategorii krzywdzenia emocjonalnego zalicza się także sytuację, w której dziecko jest świadkiem przemocy pomiędzy rodzicami lub innymi członkami rodziny.

Zaniedbywanie to niezapewnianie odpowiednich warunków do rozwoju dziecka w sferze zdrowotnej, edukacyjnej i emocjonalnej: odpowiedniego odżywiania, schronienia i bezpieczeństwa, w ramach środków dostępnych rodzicom lub opiekunom, gdy zaniechanie takie powoduje lub może powodować uszczerbek na zdrowiu dziecka lub zaburzenie rozwoju psychicznego, moralnego lub społecznego. Wyróżnia się zaniedbanie fizyczne (ekonomiczne, zdrowotne), emocjonalne, edukacyjne (intelektualne)⁶.

Polskie prawo zakazuje stosowania wszelkich form przemocy wobec dzieci — zarówno rodzicom, wychowawcom, jak i opiekunom dziecka. Podstawowymi przepisami odnoszącymi się do przemocy w polskim prawie są następujące przepisy:

1. Kodeks karny z 6 czerwca 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 88 poz. 553), w szczególności artykuły: 156, 157, 160, 207 oraz 217, definiujące przestępstwo znęcania się, naruszenia nietykalności cielesnej oraz spowodowania uszkodzenia ciała:

- uszczerbek na zdrowiu, w tym spowodowanie kalectwa, choroby, zniekształcenia ciała (art. 156),
- rozstrój zdrowia lub naruszenie czynności narządu (art. 157),
- narażenie na bezpośrednie niebezpieczeństwo utraty życia albo ciężkiego uszczerbku na zdrowiu (art. 160),
- groźby (art. 190),
- znęcanie się fizyczne i psychiczne (art. 207),
- naruszenie nietykalności cielesnej (art. 217).

2. Ustawa z 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz.U. z 2005 r. Nr 180, poz.1493), znowelizowana w 2010 r.

Zgodnie z ustawą o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (znowelizowanej w 2010 r.) przez przemoc w rodzinie należy rozumieć „jednorazowe albo powtarzające się umyślne działanie lub zaniechanie naruszające prawa lub dobra osobiste” członków rodziny, w szczególności narażające te osoby na niebezpieczeństwo utraty życia, zdrowia, naruszające ich godność, nietykalność cielesną, wolność, w tym seksualną, powodujące szkody na ich zdrowiu fizycznym lub psychicznym, a także wywołujące cierpienia i krzywdy moralne u osób dotkniętych przemocą. Członkiem rodziny w rozumieniu ustawy jest: „małżonek, wstępny, zstępny, rodzeństwo, powinowaty w tej samej linii lub stopniu, osoba pozostająca w stosunku przysposobienia oraz jej małżonek, a także osoba pozostająca we wspólnym pożyciu”.

3. Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Od 1 sierpnia 2010 roku obowiązuje nowelizacja ustawy Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. Nr 9, poz. 59, ze zm.), która zakazuje stosowania kar cielesnych osobom wykonującym władzę rodzicielską oraz sprawującym opiekę lub pieczę nad dzieckiem (art. 96).

Spowodowanie ciężkiego uszkodzenia ciała, jak również przestępstwo znęcania się, jest ścigane z urzędu. Zmiany wprowadzone do Kodeksu karnego nowelizacją ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie dotyczą także zasad ścigania przestępstwa z art. 157 k.k., popełnionego w stosunku do osoby najbliższej, czyli także w sytuacji, gdy sprawcą przemocy jest rodzic dziecka. Gdy fizyczne skutki przemocy trwają nie dłużej niż 7 dni, przemoc wobec osoby najbliższej zamieszkującej razem ze sprawcą nadal ścigana jest z urzędu — a nie z oskarżenia prywatnego jak w przypadku pozostałych osób. Najwyższy wymiar kary jaki może zostać zasądzony wobec sprawcy, to 12 lat pozbawienia wolności.

Jeżeli przemocy fizycznej dopuszcza się rodzic dziecka, poza odpowiedzialnością karną z tego tytułu, może ponieść on odpowiedzialność także na gruncie przepisów Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego. Podjęte działania przed sądem rodzinnym często są uzupełnieniem działań wobec sprawcy i mają na celu zabezpieczenie dobra dziecka. Często dochodzi do orzeczenia ograniczenia lub pozbawienia władzy rodzicielskiej wobec rodzica, który stosował przemoc wobec dziecka.

W przypadku przemocy domowej sąd może zastosować wobec sprawcy także wybrany środek karny, m.in. pozbawienie praw publicznych, zakaz zajmowania określonego stanowiska, wykonywania określonego zawodu lub prowadzenia określonej działalności gospodarczej, zakaz prowadzenia działalności związanej z wychowaniem, leczeniem, edukacją małoletnich lub z opieką nad nimi, obowiązek powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, zakaz kontaktowania się z określonymi

Mówią dzieci

Boję się taty. Kilka lat temu bardzo dużo pił i bił nas wszystkich — mamę, mnie, rodzeństwo. Czym popadnie. Potem tata poszedł na leczenie i było dobrze, ale ostatnio znów zaczął pić. Boję się, że znowu zacznie nas bić. Już zaczął krzyczeć, a wtedy też zaczynało się od krzyku. Muszę obronić mamę i młodsze rodzeństwo. Jak mam to zrobić?
— Radek, 17 lat.

Z telefonów i maili do Telefonu Zaufania dla Dzieci i Młodzieży 116 111

osobami, zakaz zbliżania się do określonych osób lub zakaz opuszczania określonego miejsca pobytu bez zgody sądu, nakaz opuszczenia lokalu zajmowanego wspólnie z pokrzywdzonym.

2. Skala problemu przemocy wobec dzieci w Polsce

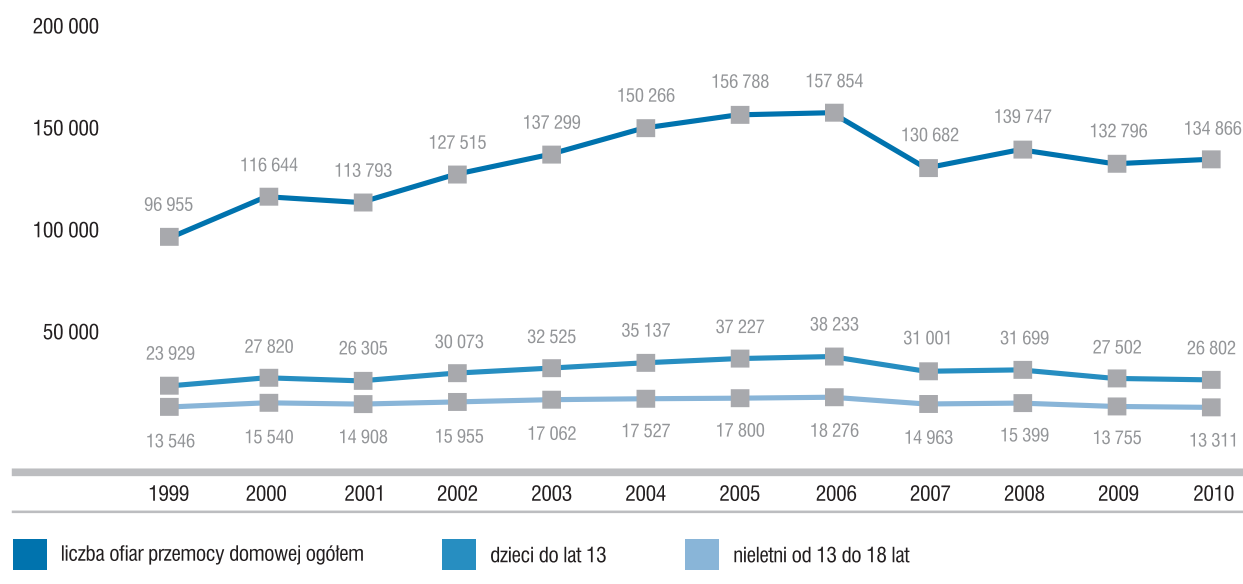
Dostępne są dwa generalne źródła danych dotyczących skali zjawiska przemocy wobec dzieci: statystyki i rejestry instytucjonalne oraz wyniki badań socjologicznych. Dane statystyczne to przede wszystkim dane policyjne i sądowe. Ograniczenie szacunków dokonywanych na bazie tych danych wynika z tego, iż dotyczą one jedynie przypadków, w których rozpoczęto interwencję prawną. Dane te nie obejmują więc wielu przypadków krzywdzenia dzieci (np. stosowania kar cielesnych), które nie zostały zgłoszone policji, prokuraturze lub sądowi rodzinnemu. Informacje badawcze na temat skali przemocy wobec dzieci pozwalają podjąć próbę pełniejszego oszacowania zakresu tego zjawiska.

2.1. Skala przemocy wobec dzieci – statystyki policyjne

Niezależnie od danych statystycznych dotyczących przestępstw znęcania się, naruszenia nietykalności cielesnej oraz spowodowania uszkodzenia ciała popełnionych na szkodę dzieci, rejestrowane są informacje na temat stosowania procedury „Niebieskiej karty”, obowiązującej od 1999 r. Funkcjonariusze policji, którzy otrzymują zgłoszenie przemocy domowej są zobowiązani do wypełnienia formularza „Niebieskiej karty”, m.in. muszą zarejestrować wiek ofiary oraz opisać zdarzenie, do którego zostali wezwani. Według dostępnych danych zebranych przy pomocy formularza „Niebieskiej karty” rocznie ofiarami przemocy domowej pada ponad 40 000 dzieci, ponad 30 000 z nich to dzieci w wieku 0–13 lat.

Jak pokazują statystyki policyjne, od 1999 r. następował systematyczny wzrost liczby interwencji dotyczących przemocy domowej, a co się z tym wiąże — także liczby ofiar przemocy domowej. W pierwszym roku funkcjonowania procedury „Niebieskiej karty” odnotowano 37 475 dzieci–ofiary przemocy domowej, w roku 2006 było ich już o 56 209. Od 2006 r. następuje spadek liczby dzieci–ofiary przemocy domowej. Wiąże się to bezpośrednio ze spadkiem ogólnej liczby interwencji w przypadkach przemocy w rodzinie. Trudno jednoznacznie określić przyczyny tej sytuacji — badania socjologiczne, jak i informacje od instytucji pracujących z ofiarami przemocy domowej nie wskazują na zmniejszenie się problemu przemocy w polskich rodzinach.

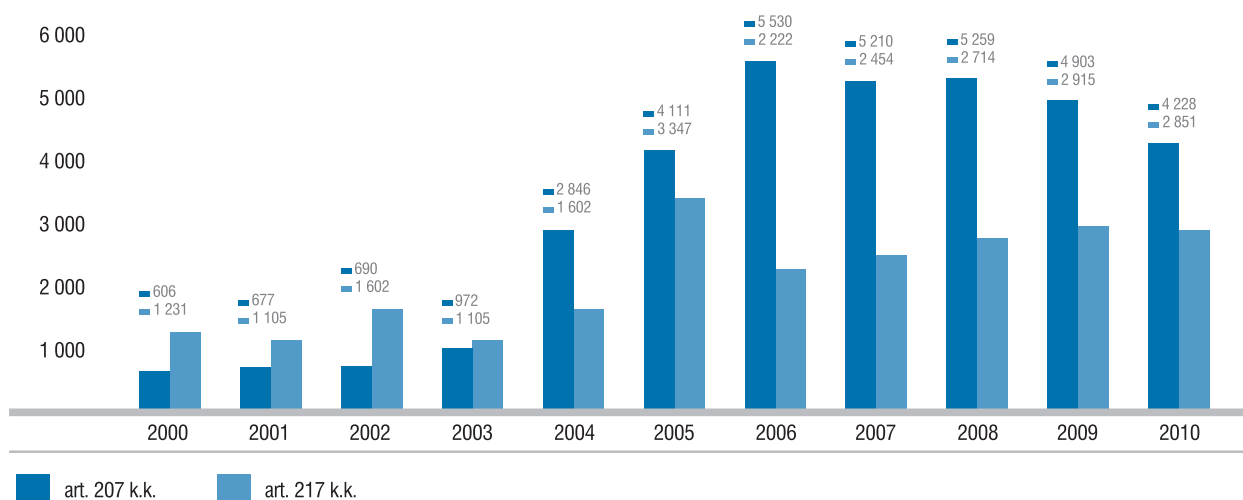
WYKRES 1. LICZBA DZIECI-OFIAR PRZEMOCY DOMOWEJ WG PROCEDURY „NIEBIESKIEJ KARTY”.

Najczęściej sprawcami przemocy wobec dziecka są mężczyźni, często będący pod wpływem alkoholu⁷. Drastyczne i ciągłe przypadki przemocy w rodzinie kwalifikowane są jako znęcanie się nad członkami rodziny i penalizowane w trybie art. 207 k.k. Liczba małoletnich ofiar znęcania się nad członkami rodziny w ostatniej dekadzie rosła, by ustabilizować się w latach 2005–2010 na poziomie ok. 5 000 pokrzywdzonych małoletnich rocznie.

Przypadki przemocy fizycznej wobec małoletnich rejestrują również statystyki dotyczące naruszenia nietykalności cielesnej — art. 217 k.k. Rejestrowane dane pokazują wzrost liczby pokrzywdzonych małoletnich w pierwszej połowie dekady 2000–2010 i stabilizację tej liczby w drugiej połowie dekady. Nie informują jednak o relacji pomiędzy pokrzywdzonym a sprawcą, a tym samym trudne jest oszacowanie, jak często przypadki te dotyczą przemocy w rodzinie.

WYKRES 2. LICZBA MAŁOLETNIICH POKRZYWDZONYCH PRZESTĘPSTWEM Z ART. 207 K.K. (ZNĘCANIE SIĘ NAD CZŁONKAMI RODZINY) ORAZ PRZESTĘPSTWEM Z ART. 217 K.K. (NARUSZENIE NIETYKALNOŚCI CIELESNEJ).

Źródło: Komenda Główna Policji, Policijny System Statystyki Przeszłości „TEMIDA”.

2.2. Skala i charakter doświadczeń przemocy w dzieciństwie – wyniki badań

Badania socjologiczne nt. przemocy wobec dzieci, prowadzone w ostatniej dekadzie w Polsce na reprezentatywnych próbach dorosłych Polaków, poszukiwały odpowiedzi na trzy główne pytania badawcze: o ich doświadczenia przemocy w dzieciństwie (czy, jak często i jakich form przemocy doświadczyli), o ich zachowania wobec własnych dzieci (czy, jak często i jakie formy przemocy stosują wobec swoich dzieci) oraz o ich postawy dotyczące przemocy wobec dzieci (czy uznają bicie/krzyk za przemoc czy za metodę wychowawczą; jak oceniają rozwiązania prawne i praktyki społeczne dotyczące przemocy wobec dzieci).

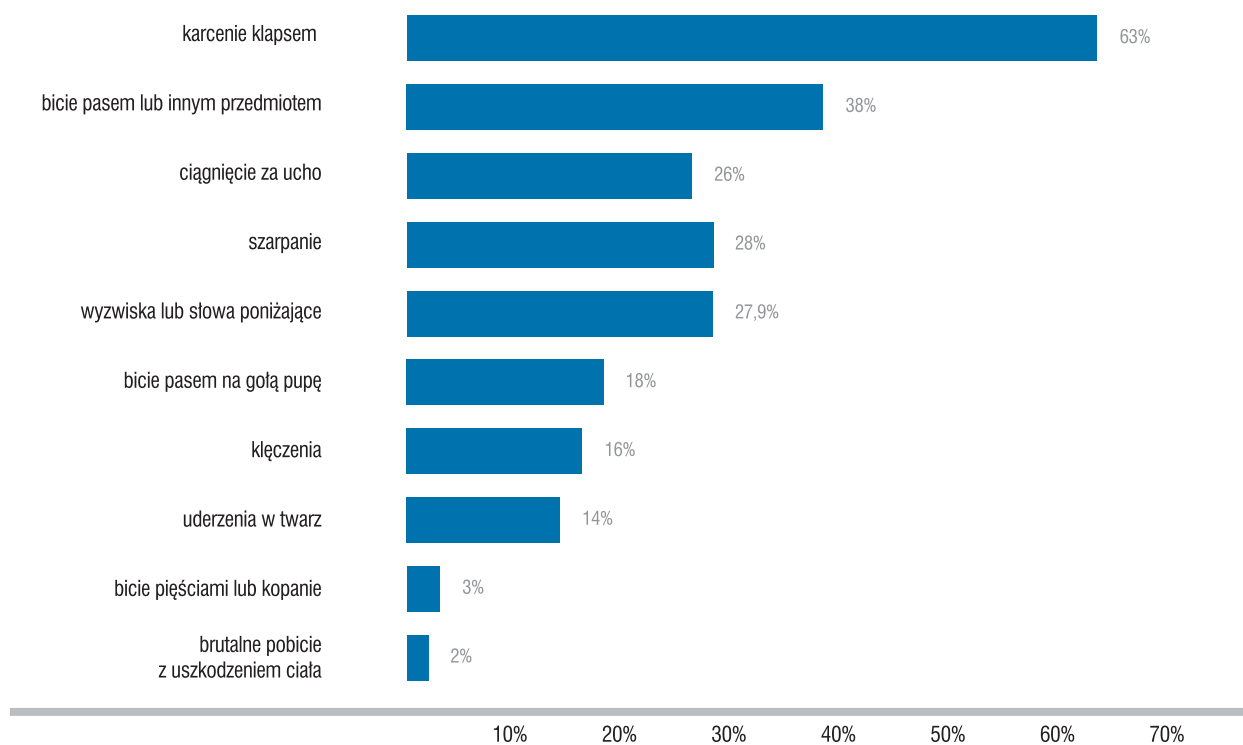
2.2.1. Kary fizyczne doświadczane w dzieciństwie

Deklaracje dorosłych Polaków dotyczące doświadczeń kar fizycznych w dzieciństwie zmieniają się z czasem, zależą również od zastosowanej metodologii i od charakterystyki badanej próby. W 2001 r. jedynie 20% Polaków powyżej 18. r.ż. deklarowało, że nigdy nie byli karani fizycznie w dzieciństwie, a 36% z nich doświadczało kar cielesnych wielokrotnie⁸.

Częściej karani w dzieciństwie byli mężczyźni niż kobiety (nigdy nie doświadczyło kar fizycznych 27% kobiet i 12% mężczyzn), osoby powyżej 24. r.ż. niż młodsze. Im wyższe wykształcenie mieli respondenci, tym rzadziej doświadczali bicia w dzieciństwie. Znacząco częściej kary fizyczne stosowano w rodzinach, gdzie nadużywano alkoholu. Matki stosowały kary fizyczne równie często jak ojcowie.

Pytani o doświadczenia różnych kar w dzieciństwie, badani najczęściej wskazywali na kary fizyczne — karcenie kłapsem, bicie pasem, ciągnięcie za ucho, szarpanie. Ponad 1/3 badanych usłyszała od rodziców wyzwiska czy inne poniżające słowa⁹.

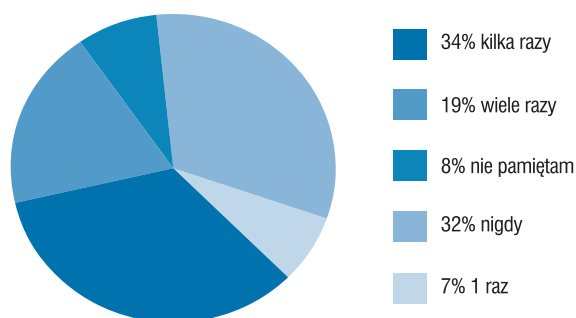
WYKRES 3. KARY DOŚWIADCZANE W DZIECIŃSTWIE.

Źródło: Fluderska G., Sajkowska M. (2001), *Problem krzywdzenia dzieci. Postawy i doświadczenia dorosłych Polaków. Raport z badań*, OBOP/Fundacja Dzieci Niczyje.

W 2009 r. 32% dorosłych Polaków odpowiedziało, iż nigdy nie „dostali w skórę”. 60% pamiętało, iż co najmniej raz ich to spotkało. Co piątemu z nich zdarzało się to wiele razy¹⁰.

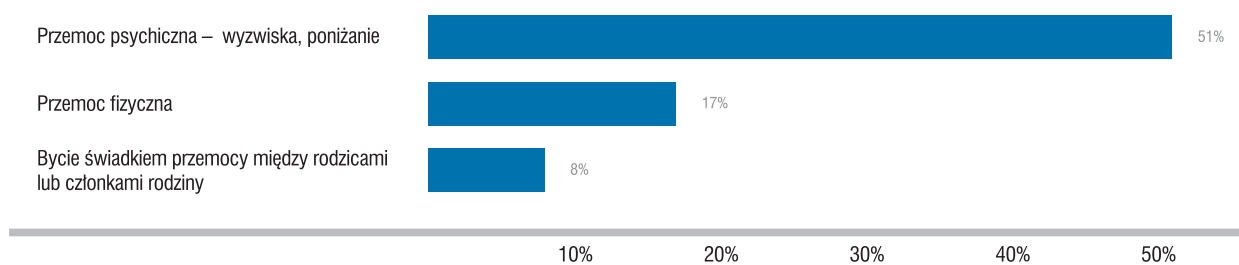
WYKRES 4. KARY FIZYCZNE DOŚWIADCZANE W DZIECIŃSTWIE.

Wyniki badań pokazują, że przemoc fizyczna najczęściej stosowana jest wobec dzieci poniżej 15.r.ż.¹¹. Jednak badania młodzieży w wieku 15–18 lat pokazały, że młodzi ludzie również w tym okresie życia doświadczają przemocy ze strony dorosłych. Połowa badanych w ciągu ostatniego roku przed badaniem doświadczyła przemocy psychicznej (wyzwisk, poniżenia) ze strony dorosłego, a 21% młodych ludzi co najmniej raz została uderzona przez dorosłego. Sprawcami przemocy fizycznej i psychicznej wobec badanych najczęściej byli członkowie rodziny. Znacząco często byli to również nauczyciele — co piąty młody człowiek był poniżająco traktowany w szkole, co dziesiąty doświadczył przemocy fizycznej ze strony personelu szkoły¹².

Źródło: Sajkowska M. (2009), *Bicie dzieci. Postawy i doświadczenia dorosłych Polaków*, Millward Brown SMG/KRC/Fundacja Dzieci Niczyje.

WYKRES 5. BADANI (15–18 LAT), KTÓRZY DOŚWIADCZYLI PRZEMOCY ZE STRONY DOROSŁYCH (RODZICÓW, OPIEKUNÓW, NAUCZYCIELI) W OSTATNIM ROKU.

Źródło: Sajkowska M. (2010), *Wiktymizacja młodzieży. Doświadczenia młodych Polaków. Raport z badań*, Fundacja Dzieci Niczyje.

Co ciekawe — badani, którzy doświadczyli kar fizycznych w dzieciństwie w dużej części (43%) oceniają, że takie karanie miało pozytywny wpływ na ich przyszłość. Tylko 8% uważa, że wpłynęło to negatywnie na ich życie, a 32% ocenia, że było to dla nich bez znaczenia¹³.

2.2.2. Stosowanie kar fizycznych wobec własnych dzieci

Rodzice deklarują, iż zdarza im się stosować przemoc w wychowaniu swoich dzieci — najczęściej zdarzyło im się karcić dziecko kłapsem (69%), 19% przyznaje, że uderzyło swoje dziecko pasem lub innym przedmiotem, a 7% uderzyło dziecko w twarz. Tylko 28% rodziców deklaruje, że nigdy nie uderzyło swojego dziecka¹⁴.

Badania z dekady 2000–2010 pokazują, że skala stosowania kar fizycznych wobec dzieci nieznacznie się zmienia: coraz mniej badanych deklaruje, że zdarza im się stosować kary fizyczne w wychowaniu dziecka. Największe zmiany dotyczą kłapsa — coraz mniej rodziców deklaruje, że stosowali/stosują tę formę karania wobec dzieci.

TABELA 1. KARY STOSOWANE WOBEC WŁASNEGO DZIECKA W DEKLARACJACH BADANYCH.

Kara	2001 (Fluderska, Sajkowska N=781)	2009 (Sajkowska, N=1002)
Kłaps	80%	69%
Bicie dziecka ręką	-	47%
Bicie dziecka pasem	25%	19%
Wyzywanie dziecka	14%	18%
Uderzenie w twarz	7%	7%

Źródło: Fluderska G., Sajkowska M. (2001), *Problem krzywdzenia dzieci. Postawy i doświadczenia dorosłych Polaków. Raport z badań*, OBOP/Fundacja Dzieci Niczyje; Sajkowska M. (2009), *Bicie dzieci. Postawy i doświadczenia dorosłych Polaków*, Millward Brown SMG/KRC/Fundacja Dzieci Niczyje.

Częściej do wymierzania kłapsa przyznają się matki niż ojcowie. Ci z kolei częściej sięgają po pas i biją dzieci w twarz¹⁵.

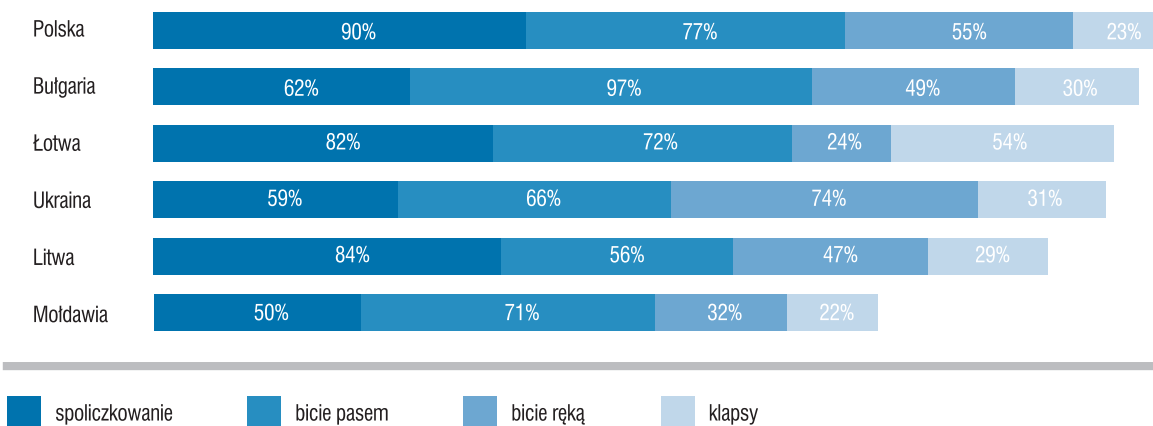
Co dwudziesty rodzic przyznaje, że przynajmniej raz pobił dziecko tak, że na jego ciele zostały ślady (siniaki, zadrapania). Badania pokazują, że odsetek rodziców, którzy ujawniają, że tak poważnie pobili dziecko nie zmienił się znacząco w ostatnim dziesięcioleciu¹⁶.

Rodzice, którzy często doświadczali bicia w dzieciństwie znacząco częściej stosują wszelkie formy kar fizycznych wobec swoich dzieci, niż ci, którzy nie byli bici jako dzieci¹⁷.

W porównaniu z rodzicami z krajów Europy Wschodniej, w których prowadzono porównawcze badania postaw i praktyk wychowawczych związanych z karami fizycznymi¹⁸, Polacy często karzą dzieci kłapsem (jedynie w Mołdawii odsetek rodziców deklarujących, że nigdy tego nie robili jest niższy). Najrzadziej natomiast policzkują dzieci.

WYKRES 7. ODSETEK RODZICÓW, KTÓRZY NIGDY NIE STOSOWALI WOBEC SWOICH DZIECI DANYCH FORM KAR FIZYCZNYCH.

Źródło: Fundacja Dzieci Niczyje (2010), *The Problem of Child Abuse. Comparative Report*, Child Abuse and Neglect in Eastern Europe Programme.

3. Postawy społeczne wobec problemu przemocy wobec dzieci

3.1. Jak częstym problemem w Polsce jest przemoc wobec dzieci?

Dynamicznie zmienia się w ostatnim czasie społeczne postrzeganie skali zjawiska bicia dzieci przez rodziców i opiekunów. Różne są opinie Polaków na temat tego, czy stosowanie kary fizycznych maleje, rośnie, czy pozostaje bez zmian. Postrzeganie nasilenia problemu znacząco zmieniło się w czasie debaty nt. prawnego zakazu stosowania kar fizycznych w znowelizowanej ustawie o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie w 2010 r. W 2008 r. aż 46% badanych sądziło, że skala bicia dzieci w rodzinach rośnie, w 2010 r. podzielało ten pogląd zaledwie 18%.

3.2. Zmiany skali stosowania kar fizycznych wobec dzieci w ocenie respondentów

TABELA 2. STOSOWANIE KAR FIZYCZNYCH W CIĄGU OSTATNICH 10 LAT ZDARZA SIĘ:

	Coraz częściej	Pozostaje bez zmian	Coraz rzadziej	Trudno powiedzieć
Rok 2008 (Millward Brown SMG/KRC, FDN)	46%	23%	20%	11%
Rok 2010 (GFK Polonia, FDN)	18%	31%	44%	8%

Źródło: Sajkowska M. (2009); GFK Polonia, Fundacja Dzieci Niczyje (2010).

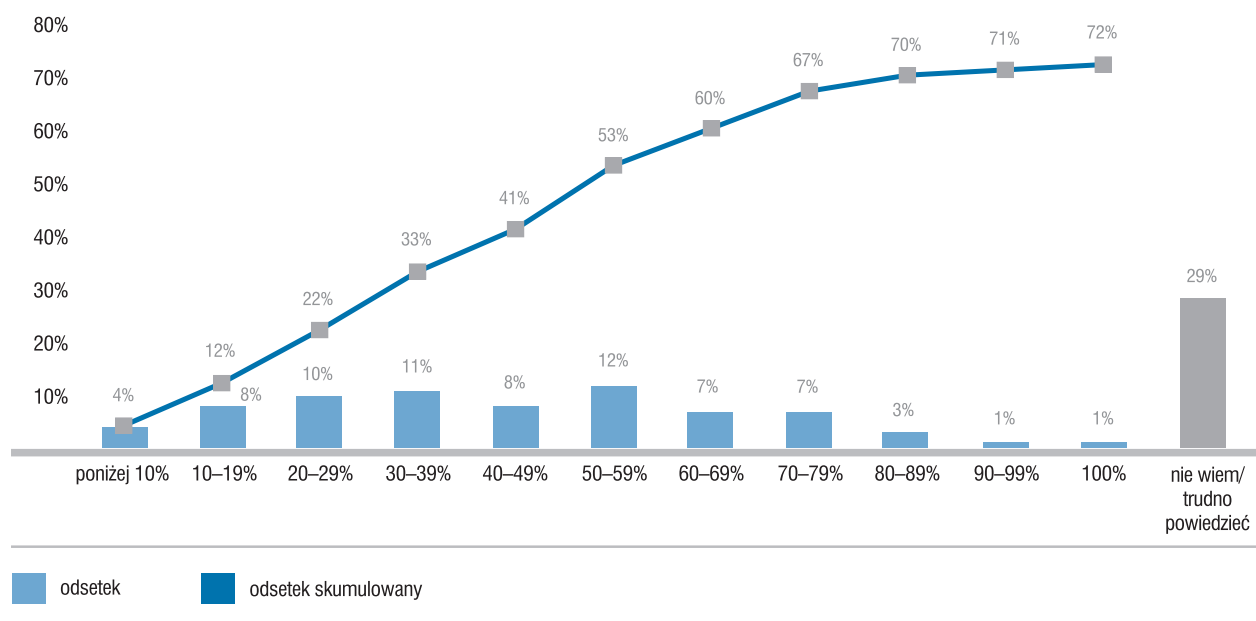
Znaczna część polskiego społeczeństwa ocenia, że niektóre formy krzywdzenia psychicznego i zaniebywania dzieci ulegają nasileniu w ostatnich latach. 52% badanych uznaje, że coraz więcej rodziców wyzywa swoje dzieci, używa wobec nich poniżających słów, a 67% uznaje, że coraz częściej rodzice po-

zostawiają swoje dzieci bez opieki. Trudno ocenić, na ile opinie takie są wynikiem osobistych doświadczeń badanych i obiektywnego wzrostu skali takich zachowań rodziców, na ile zaś wpływa na nie wzrost zainteresowania mediów tematem przemocy wobec dzieci, które buduje przekonanie, że problem jest częstszy niż w przeszłości¹⁹.

Jedna trzecia Polaków (31%) deklaruje, że zna rodzinę w której dziecko jest bite. Tyle samo (31%) deklaruje, że zna rodzinę, w której dziecko pada ofiarą przemocy psychicznej²⁰.

Spółeczne opinie na temat tego, jaka część dzieci doświadcza w swoich rodzinach kar fizycznych są zróżnicowane. Blisko jedna trzecia Polaków nie ma opinii w tej sprawie, a 41% badanych uznaje, iż bicia w rodzinie doświadcza mniej niż połowa dzieci. Natomiast 31% dorosłych Polaków sądzi, iż kary fizyczne są doświadczeniem więcej niż połowy dzieci.

WYKRES 8. ODSETEK DZIECI DOŚWIADCZAJĄCYCH W SWOICH RODZINACH KAR FIZYCZNYCH (BICIA „ZA KARĘ”). PYTANIE: „PRZYJMUJĄC ZA 100% LICZBĘ WSZYSTKICH DZIECI W NASZYM KRAJU, PROSZĘ MNIEJ WIĘCEJ OKREŚLIĆ, JAKI PROCENT Z NICH DOŚWIADCZA W SWOICH RODZINACH KAR FIZYCZNYCH (BICIA ZA KARĘ)”.

Źródło: Sajkowska M. (2009), *Bicie dzieci. Postawy i doświadczenia dorosłych Polaków*, Fundacja Dzieci Niczyje, Millward Brown SMG/KRC.

Na ocenę powszechności stosowania kar fizycznych wobec dzieci wpływa płeć i wiek badanych. Kobiety, oceniając skalę problemu, wskazują większe niż mężczyźni odsetki dzieci bitych w rodzinie. Młodszy respondenci uznają bicie dzieci za częstsze niż starsi.

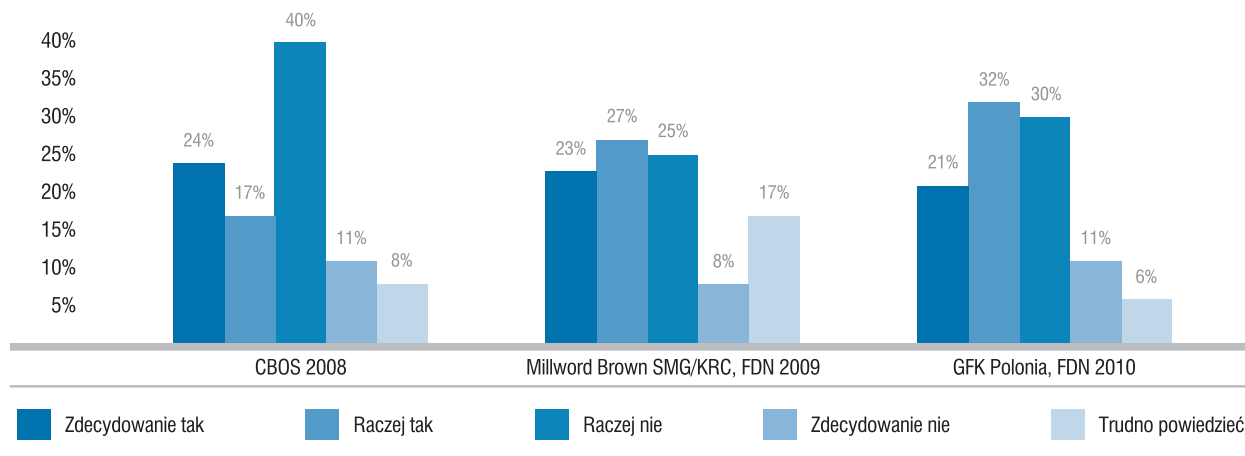
3.3. Przyzwolenie na stosowanie kar fizycznych wobec dzieci

Opinie Polaków na temat dopuszczalności stosowania przez rodziców kar fizycznych w wychowaniu dzieci są spolaryzowane: 16% badanych uważa, że kary takie są dopuszczalne, a decyzję o ich stosowaniu pozostawia rodzicom; 47% twierdzi, iż generalnie, nie powinno się bić dzieci, ale pewne sytuacje usprawiedliwiają takie zachowanie rodziców, a jedna trzecia Polaków (34%) to zdecydowani przeciwnicy bicia dzieci.

Zwolennikami kar fizycznych jako metody wychowawczej są znacząco częściej mężczyźni niż kobiety. Przyzwolenie na bicie dzieci rośnie wraz z wiekiem respondentów. Opinie badanych na ten temat różnicuje również poziom wykształcenia — im wyższy, tym mniejsza zgoda na karanie dzieci biciem.

Różne opinie na temat stosowania kar fizycznych w wychowaniu dzieci to jeden z czynników warunkujących zróżnicowanie poglądów na temat **prawnego zakazu stosowania kar fizycznych wobec dzieci**. Wyniki badań prowadzonych w ostatnich latach pokazują, iż odsetek zwolenników prawnego zakazu bicia dzieci nieznacznie wzrasta. Generalnie jednak polskie społeczeństwo jest podzielone w tej kwestii — przeciwników prawnego zakazu jest nieznacznie mniej niż jego zwolenników.

WYKRES 9. OPINIE NA TEMAT PRAWNEGO ZAKAZU STOSOWANIA KAR FIZYCZNYCH WOBEC DZIECI. PYTANIE: „CZY STOSOWANIE KAR FIZYCZNYCH W WYCHOWANIU DZIECI POWINNO BYĆ PRAWNIE ZAKAZANE?”

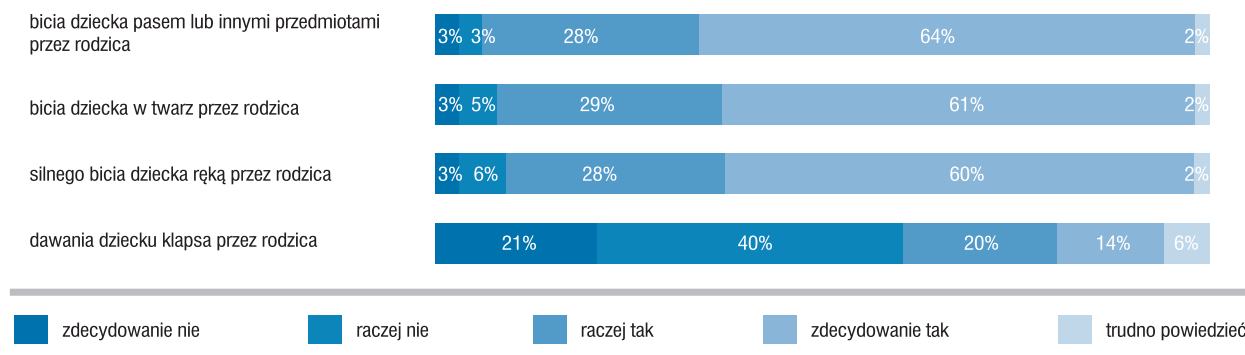

Źródło: CBOS (2008), Sajkowska M. (2009); GFK Polonia, Fundacja Dzieci Niczyje (2010).

Prawny zakaz kar fizycznych postulowały częściej kobiety, ludzie młodzi (zdecydowanie popiera zakaz 30% osób poniżej 39. r.ż., a jedynie 8% powyżej 60. r.ż.) i osoby z wykształceniem średnim bądź wyższym²¹.

Głębsza analiza opinii Polaków na temat prawnego zakazu kar fizycznych pokazuje, iż różni ich postulowany zakres jego stosowania. Zdecydowana większość (ok. 90%) zwolenników prawnego zakazu bicia dzieci chciałaby objąć nim surowe kary fizyczne, takie jak bicie przedmiotami, silne bicie ręką lub uderzenie w twarz. Jedynie jedna trzecia badanych (34%) byłaby skłonna zakazać również stosowania klapsów.

WYKRES 10. ZACHOWANIA, KTÓRE POWINIEN OBEJMOWAĆ PRAWNY ZAKAZ BICIA DZIECI W OCENIE BADANYCH. PODSTAWA: RESPONDENCI, KTÓRZY UWAŻAJĄ, ŻE STOSOWANIE KAR FIZYCZNYCH PRZEZ RODZICÓW POWINNO BYĆ PRAWNIE ZAKAZANE. PYTANIE: „JAKICH ZACHOWAŃ RODZICA WOBEC DZIECI POWINIEN PANA(I) ZDANIEM DOTYCZYĆ PRAWNY ZAKAZ BICIA DZIECI?”

Źródło: Sajkowska M. (2009), *Bicie dzieci. Postawy i doświadczenia dorosłych Polaków*, Fundacja Dzieci Niczyje, Millward Brown SMG/KRC.

Doświadczanie kar fizycznych w dzieciństwie jest czynnikiem istotnie różnicującym opinie na temat prawnego zakazu stosowania kar fizycznych wobec dzieci. Zwolennikami zakazu było 62% osób, które nie miały takich doświadczeń i tylko 33% tych, którzy w dzieciństwie byli bici. Na pogląd ten wpływają również doświadczenia stosowania kar fizycznych wobec własnych dzieci. Ci, którzy bili swoje dzieci, znacznie rzadziej (27%) popierali zakaz kar fizycznych, niż ci, którzy ich nie stosowali (52%)²².

3.4. Ocena konsekwencji stosowania kar fizycznych

Mimo zróżnicowanych opinii na temat dopuszczalności stosowania kar fizycznych wobec dzieci, w 2008 r. zdecydowana większość badanych (84%) deklarowała, że bicie dzieci „za karę” przynosi więcej złych konsekwencji niż dobrych. Wyniki badań pokazują wyraźną tendencję rosnącą opinii na temat negatywnych konsekwencji bicia dzieci (wzrost o 13% w porównaniu z 2005 r.)²³.

TABELA 4. PYTANIE: „CZY PANA/I ZDANIEM, ZBICIE DZIECKA ZA KARĘ PRZYNOSI WIĘCEJ DOBRZYCH CZY ZŁYCH SKUTKÓW?”.

	2005 N=1 004	2008 N=300
Więcej dobrych	14%	7%
Więcej złych	71%	84%
Trudno powiedzieć	15%	9%

Źródło: *Krzywdzenie dzieci w Polsce* (2008), Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.

3.5. Interwencja w sytuacji, gdy dziecko jest krzywdzone

Polacy są zgodni, że osoba spoza rodziny ma prawo interweniować, gdy jest świadkiem przemocy wobec dziecka i postawa ta nie zmienia się znacząco na przestrzeni lat²⁴.

O ile większość badanych uznaje, że powinno się reagować w sytuacji, gdy dziecko jest zaniedbane (głodne — 87%, brudne — 81%), wyzywane przez rodziców (74%) czy bite pasem (70%), to przyzwolenie na interwencję w sytuacji karcenia dziecka kłapsem jest wciąż niskie. W ostatniej dekadzie wzrosło jednak z 18% w 2001 r. do 32% w 2009 r.

4. Przemoc rówieśnicza

4.1. Definicje

Specyficzną formą przemocy wobec dzieci jest przemoc, której doznają ze strony swoich rówieśników. Przemoc rówieśnicza występuje przede wszystkim, choć nie wyłącznie, na terenie szkoły. Specyfika przemocy szkolnej polega na tym, że bardzo często sprawcy działają w grupach. Rolę odgrywają też tzw. sprawcy pośredni, namawiający bądź zachęcający do przemocy, a także jej obserwatorzy oraz inni uczniowie, do których dociera informacja o zdarzeniu. Warto podkreślić, że skutki przemocy mogą sięgnąć poza mury szkoły w postaci np. kompromitujących zdjęć umieszczonych w Internecie. Zdaniem Sawickiej, kultura szkolna tworzy dobry grunt pod przemoc rówieśniczą przez różnego rodzaju normy nieformalne²⁵. Nauczyciele również mogą się przyczynić do powstawania przemocy, ignorując niektóre zachowania uczniów.

Przemoc rówieśnicza może mieć charakter zarówno fizyczny, jak i psychiczny. Rigby wyróżnia przemoc fizyczną, werbalną (np. w postaci wyzwisk) i niewerbalną (np. gesty)²⁶. Ostrowska katalog ten rozszerza o przemoc seksualną, kradzieże i przemoc z wykorzystaniem niebezpiecznych narzędzi²⁷. W międzynarodowych badaniach HBSC wyróżnia się dwa aspekty przemocy rówieśniczej²⁸:

Mówią dzieci

Nienawidzę swojego życia. Nigdy nie byłem w żadnej paczce, ale to, co dzieje się teraz po prostu mnie wykańcza. Dołączyłem do nowej klasy i już na pierwszej przerwie usłyszałem, że jestem frajerem i że nikt mnie w tej klasie nie potrzebuje. Z nikim nie rozmawiam, nikomu nie patrzę w oczy, siedzę sam. Na W-F jak gramy w piłkę, to jestem cały skatowany. Rodzicom mówię, że jest OK, nie chcę ich obarczać moim bezdziejnym życiem. — Karol, 16 lat.

Z telefonów i maili do Telefonu Zaufania dla Dzieci i Młodzieży 116 111

a) dręczenie (ang. *bullying*)

Jest to najpowszechniejsza forma przemocy szkolnej, która mieści w sobie wiele różnych zachowań, takich jak: wyśmiewanie, przezywanie, oczernianie, rozpuszczanie plotek itp. Dręczenie zostało zdefiniowane przez łączne występowanie trzech elementów:

- działanie musi mieć na celu wyrządzenie przykrości lub krzywdy,
- musi występować nierównowaga sił, ofiara jest słabsza od sprawcy bądź grupy sprawców,
- działania muszą mieć charakter systematyczny.

b) uczestnictwo w bójkach

Nacisk kładziony jest na bezpośrednią przemoc fizyczną. Może tutaj występować zarówno równowaga sił, jak i jej brak.

4.2. Odpowiedzialność sprawców

W przypadku przemocy rówieśniczej zakłada się, że zarówno ofiara, jak i sprawca są małoletni. Generalnie, granicą odpowiedzialności karnej w Polsce jest wiek 17 lat. Czynów zabronionych popełnionych przez osoby poniżej tego wieku (czyli osoby nieletnie) nie nazywa się przestępstwami i osoby takie nie podlegają odpowiedzialności karnej. W sprawach tych stosuje się przepisy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, a nieletni odpowiada przed sądem rodzinnym. Sąd ma przede wszystkim kierować się dobrem nieletniego, a możliwe do wymierzenia kary to m.in.: upomnienie, zobowiązanie do naprawienia szkody, zobowiązanie do przeprosin, zobowiązanie do uczestnictwa w odpowiednich zajęciach wychowawczych, ustanowienie nadzoru kuratora lub umieszczenie w zakładzie poprawczym. Dodatkowo, sąd rodzinny może podejmować działania wobec osób, które nie ukończyły 18. r.ż. i nie popełniły konkretnego czynu zabronionego prawem, ale znalazły się w sytuacji niepokojącej wychowawczo²⁹.

Istnieją też wyjątkowe przypadki, w których w stosunku do osób nieletnich, które przekroczyły 15. r.ż., można zastosować przepisy Kodeksu karnego i odpowiedzialność karną. Są to m.in.: zabójstwo, umyślne spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu, gwałt zbiorowy i ze szczególnym okrucieństwem, a także napad rabunkowy (kradzież z użyciem przemocy).

4.3. Skala przemocy rówieśniczej

Mierzenie skali zjawiska przemocy rówieśniczej jest trudne ze względu na dużą różnorodność jej form i różne ujęcia definicyjne. Różne formy przemocy rówieśniczej dotyczą od kilku do nawet kilkudziesięciu procent dzieci i młodzieży w Polsce.

Mówią dzieci

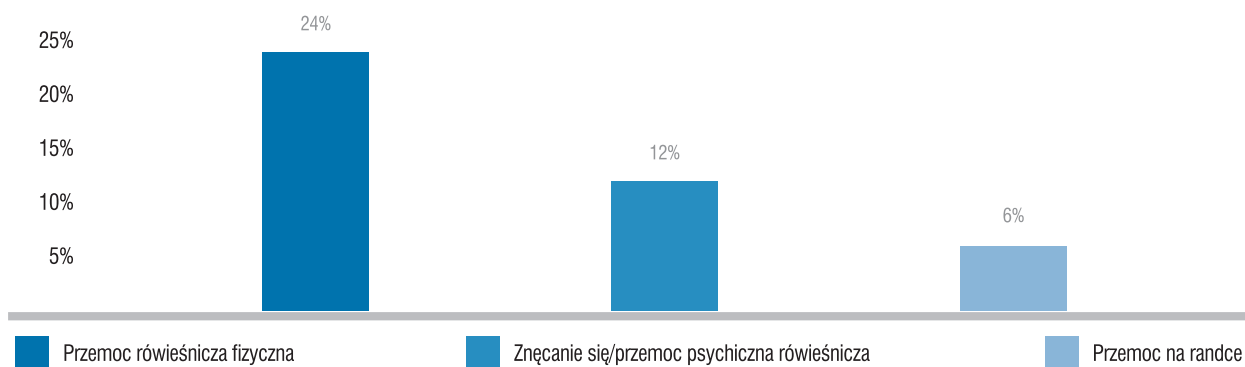
W naszej klasie jest taka dziewczyna, która nie zdała już 2 razy. Wszystkich wyzywa, nie słucha się nauczycieli. Uwzięła się na taką Milenę od nas z klasy, zmusza ją do przynoszenia pieniędzy, szturcha ją, wyrzuciła jej wszystko z plecaka do toalety. Wszyscy udają, że tego nie widzą. — Renata, 12 lat.

Z telefonów i maili do Telefonu Zaufania dla Dzieci i Młodzieży 116 111

Niemal jedna czwarta (24%) młodych ludzi w wieku 15–18 lat w 2010 r. deklarowała, iż co najmniej raz doświadczyli przemocy fizycznej ze strony rówieśników w czasie ostatniego roku, 10% miało takie doświadczenie kilka- lub wielokrotnie. Sprawcami najczęściej byli szkolni koledzy (67%). Psychicznego znęcania się doświadczało w tym czasie 12% młodych ludzi, również głównie ze strony kolegów ze szkoły (76%). Przemoc na randce ze strony partnera zdarzyła się 6% nastolatków³⁰.

WYKRES 11. BADANI (15–18 LAT) DOŚWIADCZAJĄCY PRZEMOCY RÓWIEŚNICZEJ W CIĄGU OSTATNIEGO ROKU („ZDARZYŁO MI SIĘ CO NAJMNIJ RAZ:”).

Źródło: M. Sajkowska (red.) (2010), *Wiktymizacja dzieci i młodzieży. Raport z badań*, Fundacja Dzieci Niczyje, s. 13.

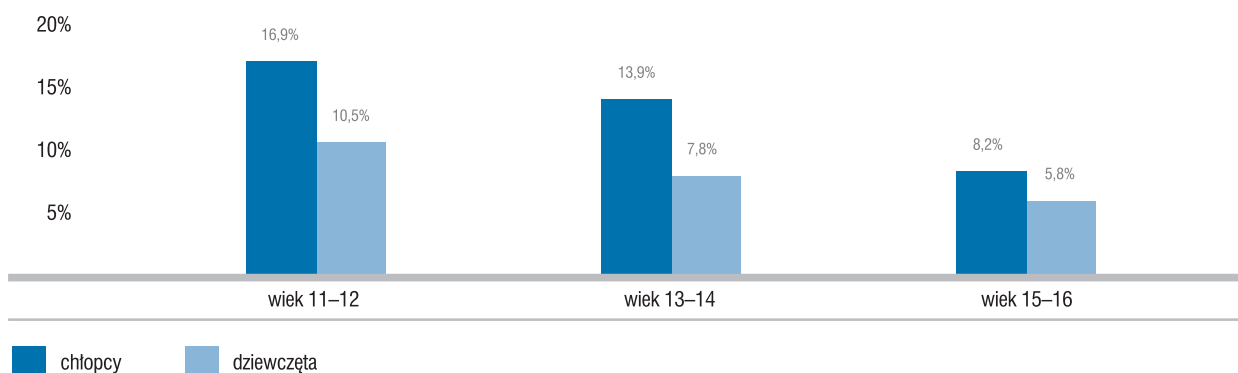
TABELA 5. SPRAWCY PRZEMOCY RÓWIEŚNICZEJ (MOŻNA BYŁO WYBRAĆ WIĘCEJ NIŻ JEDNĄ ODPOWIEŹ).

	Przemoc fizyczna (N=208)	Znęcanie się (N=114)
Ktoś nieznamy	19%	17%
Kolega/koleżanka ze szkoły	67%	76%
Brat lub siostra	12%	8%
Ktoś inny	6%	3%

Źródło: M. Sajkowska (red.) (2010), *Wiktymizacja dzieci i młodzieży. Raport z badań*, Fundacja Dzieci Niczyje, s. 13.

Polskie wyniki międzynarodowych badań HBSC pokazują, że problem dręczenia dotyczy średnio 10% polskich nastolatków. Ofiarami dręczenia znacznie częściej są chłopcy niż dziewczęta. Częstotliwość bycia ofiarą spada wraz z wiekiem — zjawisko to dotyczy rzadziej dzieci starszych (15–16 lat). W bójkach uczestniczy średnio 25% nastolatków.

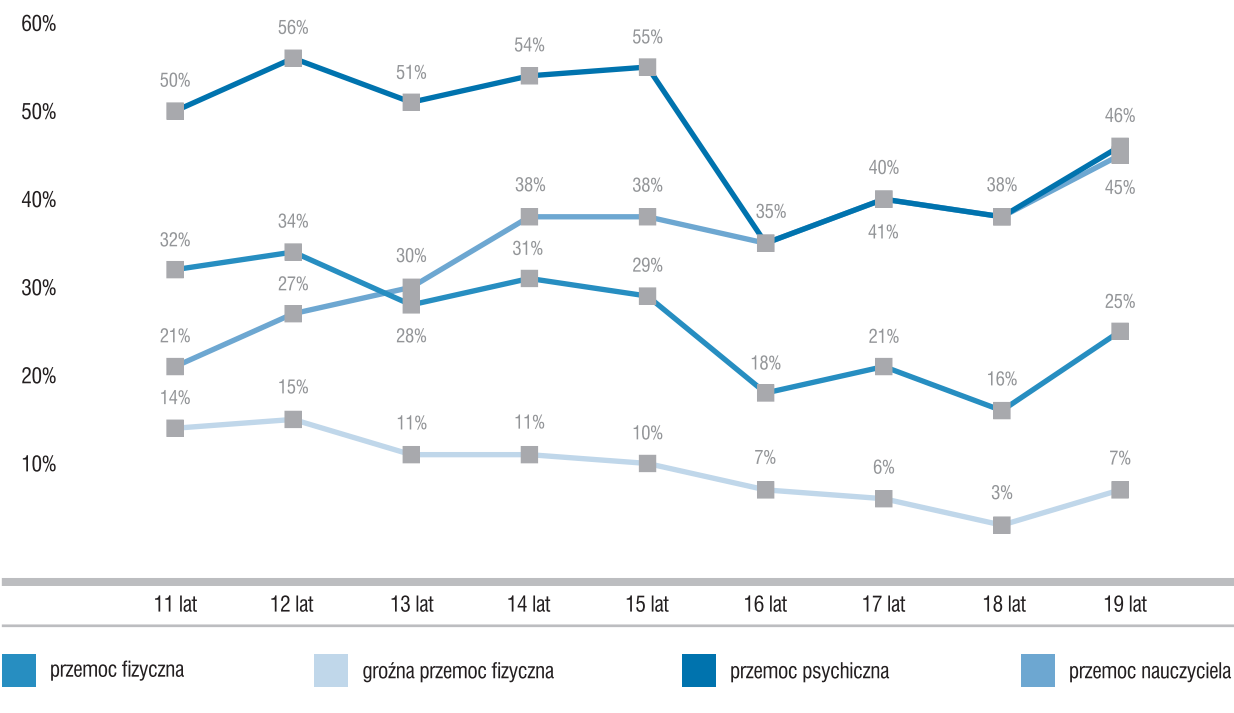
WYKRES 12. DZIECI, KTÓRE BYŁY DRĘCZONE CO NAJMNIJ 2–3 RAZY W CIĄGU OSTATNICH 2 MIESIĘCY.

Źródło: J. Mazur, A. Małkowska-Szutnik (red.) (2011), *Wyniki badań HBSC 2010. Raport techniczny*, Instytut Matki i Dziecka, s. 155.

Badania prowadzone w ramach programu „Szkoła bez przemocy”³¹ pokazują, że przemoc psychiczna jest w szkołach bardziej powszechna niż przemoc fizyczna. Odsetek ofiar przemocy rówieśniczej spada wraz z wiekiem, podczas gdy odsetek dzieci doświadczających przemocy ze strony nauczycieli rośnie z 21% w szkole podstawowej do ok. 40% w szkołach ponadgimnazjalnych. W najgorszej sytuacji są gimnazjaliści, którzy spotykają się zarówno z przemocą ze strony rówieśników, jak i nauczycieli. Dziewczęta rzadziej doświadczają przemocy fizycznej, jednak równie często jak chłopcy dotyka ich problem przemocy psychicznej.

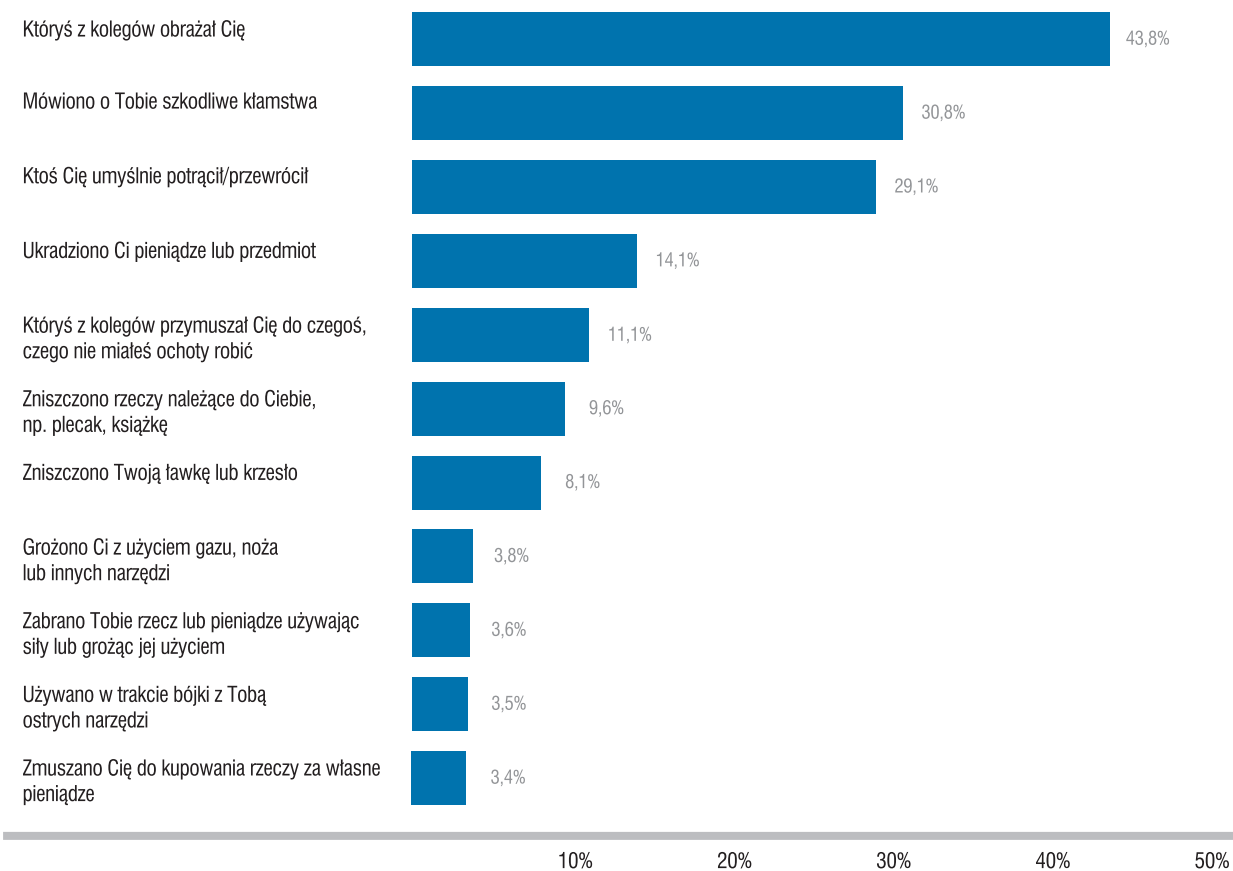
WYKRES 13. MŁODZIEŻ W WIEKU 11-19 LAT, KTÓRA BYŁA OFIARĄ RÓŻNYCH FORM PRZEMOCY W SZKOLE W 2009 R.

Źródło: Raport roczny programu społecznego „Szkoła bez przemocy” (2009), s. 51.

Na jakie konkretne zachowania, zaliczające się do przemocy rówieśniczej, narażone są najczęściej polskie dzieci? Według badań CBOS najbardziej rozpowszechnionymi formami przemocy są zachowania, które można zdefiniować jako przemoc psychiczną i werbalną. Jednocześnie wyraźnie widać, że w polskich szkołach obecna jest także przemoc fizyczna, materialna i różne formy dręczenia.

WYKRES 14. ZETKNIĘCIE SIĘ DZIECI Z KONKRETNymi FORMAMI PRZEMOCY.

Źródło: CBOS (2006), *Przemoc w szkole. Raport z badań*, s. 52–54.

Statystyki policyjne podają liczby przestępstw popełnianych na terenie szkół. Najczęstszymi przestępstwami są kradzieże i przestępstwa rozbójnicze. Wszystkie typy przestępstw występowały częściej w szkołach podstawowych i gimnazjach niż w szkołach średnich (w przypadku bójek i pobić aż 17 razy częściej). Zda się to potwierdzać tezę, że przemoc rówieśnicza w większym stopniu dotyka młodszych uczniów.

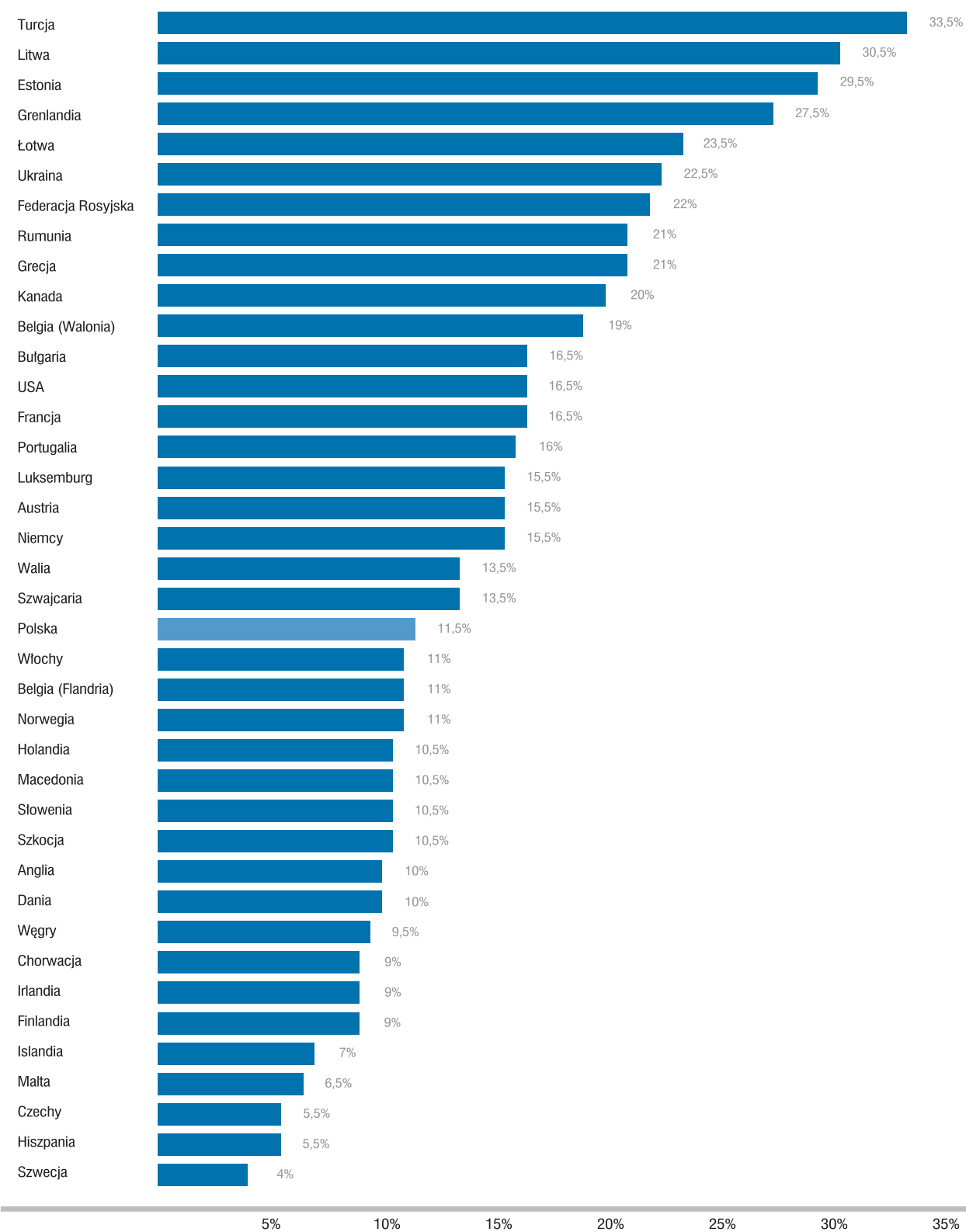
TABELA 5. LICZBA PRZESTĘPSTW STWIERDZONYCH/POPEŁNIONYCH NA TERENIE SZKÓŁ W 2009 R.

	uszczerbek na zdrowiu	udział w bójce lub pobiciu	zwałcenie	kradzież	przestępstwa rozbójnicze	przestępstwa narkotykowe
szkoła podstawowa, gimnazjum	2 208	1 021	26	3 289	3 918	433
szkoła średnia, zawodowa	139	60	7	1 033	150	291

Źródło: Komenda Główna Policji, http://statystyka.policja.pl/porta1/st/950/50868/Przesteczosc_w_szkole_i_innych_placowkach_oswiatowych.html

Raport porównawczy z międzynarodowych badań HSBC z roku 2006 pokazuje, że Polska zajmuje środkową pozycję wśród krajów objętych badaniem (na 39 krajów zajmuje 21. miejsce). 11,5% polskich jedenastoletków przyznało, że jest dręczonych w szkole. Jest to dużo lepsza sytuacja niż w krajach bałtyckich i na Ukrainie, gorsza jednak niż na Węgrzech i w Czechach.

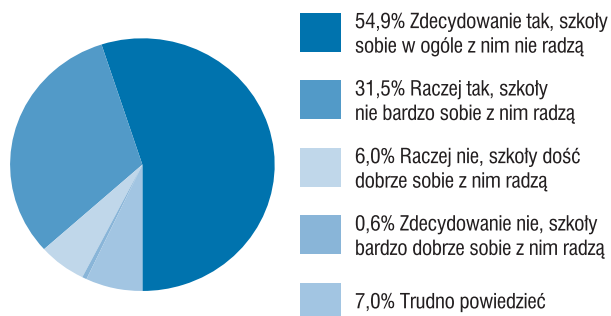
WYKRES 15. DZIECI W WIEKU 11 LAT, KTÓRE DOŚWIADCZYŁY DRĘCZENIA W SZKOLE PRZYNAJMNIEJ DWA RAZY W CIĄGU OSTATNIEGO MIESIĄCA.

4.4. Postawy społeczne wobec przemocy w szkołach

Zdaniem dorosłych Polaków, przemoc w polskich szkołach jest dużym problemem. Ponad połowa podziela opinię, że szkoła w ogóle nie radzi sobie z tym niepożądanym zjawiskiem. Tylko 6% badanych uważa, że przemoc szkolna raczej nie jest problemem w Polsce.

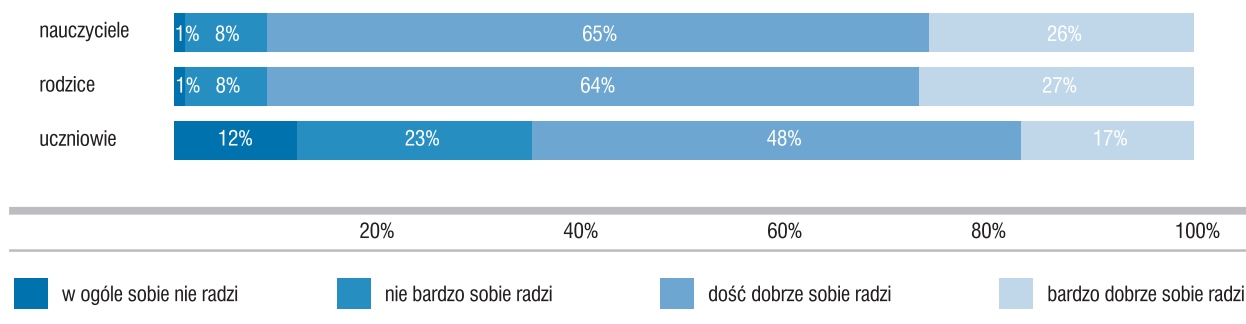
WYKRES 16. PYTANIE: „CZY PANA(I) ZDANIEM PRZEMOC W POLSKICH SZKOŁACH JEST POWAŻNYM PROBLEMEM?”.

Jednocześnie, według badań programu „Szkoła bez przemocy”, rodzice nie mają dużej wiedzy o tym, co dzieje się w szkołach ich dzieci i często oceniają rzeczywistość szkolną bardziej optymistycznie niż ich dzieci. Podczas gdy 35% uczniów wyraziło opinię, że ich szkoła nie radzi sobie z problemem przemocy, pogląd ten podzielało w stosunku do szkoły swoich dzieci jedynie 9% rodziców.

Źródło: CBOS (2006), *Przemoc w szkole. Raport z badań*, s. 51.

WYKRES 17. PYTANIE: „JAK TWOJA/PĄNSTWA SZKOŁA RADZI SOBIE Z PROBLEMAMI PRZEMOCY SZKOLNEJ?”.

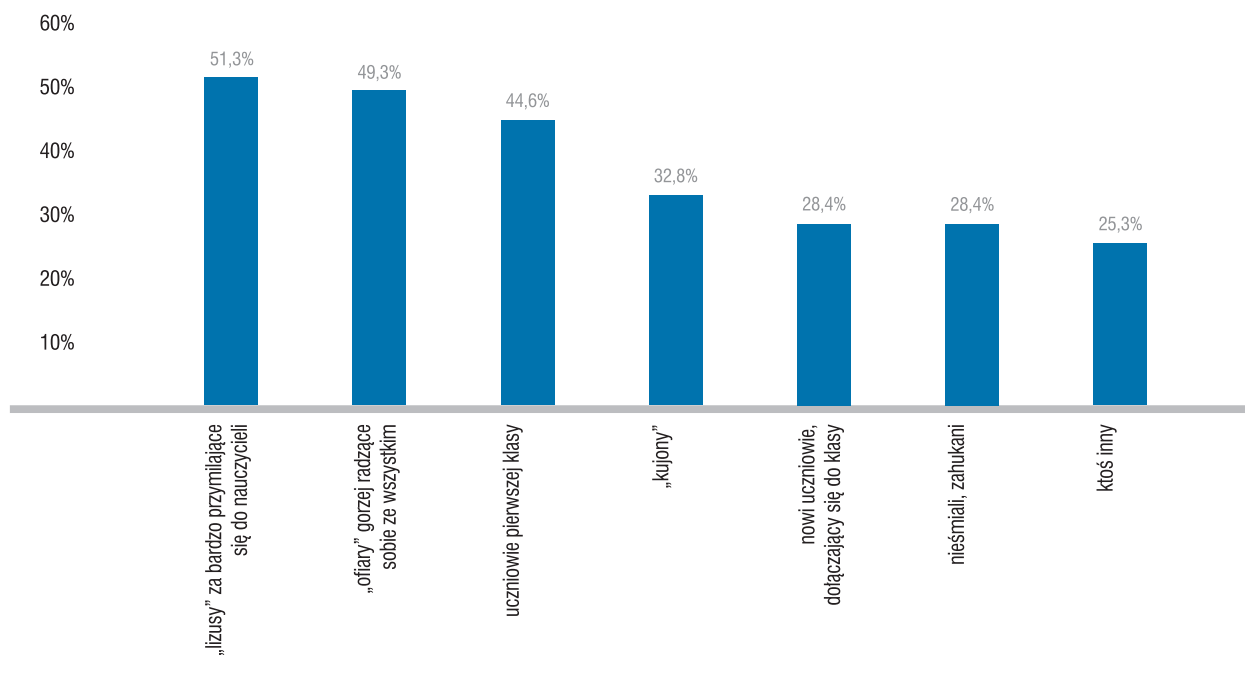

Źródło: *Raport roczny programu społecznego „Szkoła bez przemocy”* (2010), s. 32.

Co, zdaniem dzieci, jest najważniejszym czynnikiem wiktymologicznym i powoduje, że ich rówieśnicy są szczególnie narażeni na przemoc? Znaczna część młodych ludzi uważa, że jest to zbyt gorliwe angażowanie się w relacje z nauczycielami (51,3%) lub w naukę (32,8%). Przemocy rówieśniczej doświadczają też ci, którzy są z różnych powodów uznawani za słabszych — są nowi w szkole lub klasie, nieśmiali lub niezaradni.

WYKRES 18. PYTANIE: „KTO W TWOJEJ SZKOLE JEST NARAŻONY NA PRZEMOC?”.

Źródło: CBOS (2006), *Przemoc w szkole. Raport z badań*, s. 61.

- 1 Ustalenia badawcze i statystyki dotyczące zdefiniowanego powyżej problemu krzywdzenia dzieci prezentowane są w raporcie w kilku rozdziałach. W tym rozdziale przedstawione są wybrane dane dotyczące przemocy fizycznej i krzywdzenia psychicznego dzieci ze strony dorosłych. Informacje dotyczące prawnych interwencji (decyzji sądów rodzinnych) związanych z zaniedbywaniem i przemocą w rodzinie wobec dzieci znajdują się w rozdziale „Poza rodziną”. Ustalenia dotyczące wykorzystywania seksualnego dzieci znajdują się w rozdziale „Wykorzystywanie seksualne dzieci”, natomiast komercyjna eksploatacja dzieci jest scharakteryzowana w rozdziale „Komercyjne wykorzystywanie dzieci”.
- 2 WHO (1999), *Report on the Consultation on Child Abuse Prevention*, Geneva: World Health Organisation.
- 3 WHO (1999), *Report on the Consultation...*, *op. cit.*
- 4 Rada Europy (2005), *Eliminating Corporal Punishment: A Human Rights Imperative for Europe's Children*.
- 5 WHO (1999), *Report on the Consultation...*, *op. cit.*
- 6 *Ibidem*.
- 7 MPIPS (2008), *Krzywdzenie dzieci w Polsce*.
- 8 Fluderska G., Sajkowska M. (2001), *Problem krzywdzenia dzieci. Postawy i doświadczenia dorosłych Polaków. Raport z badań*, OBOP/Fundacja Dzieci Niczyje.
- 9 *Ibidem*.
- 10 Sajkowska M. (2009), *Bicie dzieci. Postawy i doświadczenia dorosłych Polaków*, Millward Brown SMG/KRC, Fundacja Dzieci Niczyje.
- 11 MPIPS (2008), *op. cit.*
- 12 Sajkowska M. (2010), *Wiktymizacja młodzieży. Doświadczenia młodych Polaków. Raport z badań*, Fundacja Dzieci Niczyje.
- 13 Sajkowska M. (2009), *Bicie dzieci...*, *op. cit.*
- 14 *Ibidem*.
- 15 MPIPS (2008), *op. cit.*
- 16 Fluderska G., Sajkowska M. (2001), *Problem krzywdzenia dzieci...*, *op. cit.*; MPIPS (2008), *op. cit.*; Sajkowska M. (2009), *Bicie dzieci. Postawy i doświadczenia dorosłych Polaków*, Fundacja Dzieci Niczyje, Millward Brown SMG/KRC.
- 17 Fluderska G., Sajkowska M. (2001), *Problem krzywdzenia dzieci...*, *op. cit.*
- 18 Program badawczy *Child Abuse and Neglect in Eastern Europe* realizowany był przez Fundację Dzieci Niczyje w 2010 r. w Bułgarii, Litwie, Łotwie, Mołdawii, Polsce i na Ukrainie.
- 19 Sajkowska M. (2009), *Bicie dzieci...*, *op. cit.*
- 20 MPIPS (2008), *op. cit.*
- 21 Sajkowska M. (2009), *Bicie dzieci...*, *op. cit.*
- 22 Fluderska G., Sajkowska M. (2001), *Problem krzywdzenia dzieci...*, *op. cit.*
- 23 *Krzywdzenie dzieci w Polsce...*, *op. cit.* oraz OBOP (2005), *Bicie dzieci w rodzinie polskiej*.
- 24 Fluderska G., Sajkowska M. (2001), *Problem krzywdzenia dzieci...*, *op. cit.*; *Krzywdzenie dzieci w Polsce...*, *op. cit.*; CBOS (2008), *Spoleczne przyzwolenie na bicie dzieci. Komunikat z badań*; Sajkowska M., *Bicie dzieci...*, *op. cit.*
- 25 Sawicka K. (2008), *Zapobieganie przemocy rówieśniczej w szkole*, w: Libiszewska-Żółtkowska M. i Ostrowska K. (red.), *Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka*, Warszawa: Difin, s. 80.
- 26 Mazur J., Kotłolo H. (2006), *Związek między przemocą rówieśniczą w szkole a samopoczuciem psychicznym uczniów gimnazjum*, Dziecko Krzywdzone, nr 1 (14), s. 3.
- 27 Ostrowska K. (2008), *Agresywne zachowania uczniów w świetle badań porównawczych z 1997 i 2003 roku*, w: Libiszewska-Żółtkowska M. i Ostrowska K. (red.), *op. cit.*, s. 17.
- 28 Mazur J. i Małkowska-Szkatnik A. (red.) (2011), *Wyniki badań HBSC 2010. Raport techniczny*, Warszawa: Instytut Matki i Dziecka, s. 153–156.
- 29 Polanowski J. (2003), *Przemoc rówieśnicza – aspekty prawne*, Niebieska Linia, nr 3.
- 30 Sajkowska M. (2010), *Wiktymizacja...*, *op. cit.*
- 31 *Raport roczny programu społecznego „Szkoła bez przemocy” 2009*, s. 51, www.szkolabezprzemocy.pl/640,raport-roczny-2008.